

İslami İlimler Dergisi
The Journal of Islamic Sciences
مجلة العلوم الإسلامية

ENDÜLÜS EĞİTİM VE ÖĞRETİMİNDE RİHLELER VE GÜNÜMÜZ ÖĞRENCİ
DEĞİŞİM PROGRAMLARI İLE KARŞILAŞTIRILMASI

RIHLES IN ANDALUSIAN EDUCATION AND TEACHING WITH A COMPARISON OF
TODAY'S STUDENT EXCHANGE PROGRAMS

Mustafa ÇOBAN

Doç. Dr.; Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri
/ Din Eğitimi; ORCID ID: 0000-0003-4627-1837; e-mail: mcoban6@hotmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Dili / Article Language: Türkçe / Turkish

Geliş Tarihi / Received: 3 Kasım 2022 / 3 November 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Ocak 2023 / 12 January 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Bahar 2023 / Spring 2023

Cilt / Volume: 18, **Sayı / Issue:** 1

Plagiarism / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere
uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is
declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and
writing this study and that all the sources used have been properly cited.

<https://dergipark.org.tr/pub/islamiilimler>

Öz

Endülüs Emevîleri, genellikle devleti yönetenlere bağlı olarak yapılan isimlendirmeler değişik olsa da 756-1492 yılları arasında İber yarımadasında hüküm sürmüş, çağdaşı olan İslâm devletlerinden oldukça farklı özellikleri ve uygulamaları olan bir devlettir. Eğitim alanında hem dînî hem de pozitif ilimlerde yetiştirdikleri ilim adamları ve uygulamaları ile Endülüs, çağdaşı İslâm devletlerinden ayrılmış ve özel bir yerde konumlanmıştır. Çalışmada günümüzdeki eğitim stratejileri/ yaklaşımlarından olan yaşayarak öğrenme, gezi gözlem deney yoluyla öğrenme, işbirlikçi öğrenme vb. birçok öğretim yaklaşımı, yöntemi ve tekniğinin uygulamalarını görebileceğimiz Endülüs eğitim sisteminin önemli özelliklerinden rihle/ilim yolculuklarını tanıtmak ve günümüz öğrenci değişim programları ile karşılaştırmak amaçlanmıştır. Nitel araştırma yaklaşımıyla gerçekleştirilen çalışmanın, verilerin toplanması aşamasında doküman incelemesinden, verilerin değerlendirilmesi aşamasında da konu ile ilgili eserlerden yararlanılmıştır. Rihle ile Günümüz Öğrenci Değişim Programlarının karşılaştırılması bölümünde hem benzeyen hem de ayrışan yönler birlikte değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Öğretim, Endülüs, Rihle, Erasmus.

Abstract

Although the naming is different, the Andalusian Umayyads are a state that ruled in the Iberian peninsula between 756-1492, usually depending on the rulers of the state, and has quite different characteristics and practices in its contemporary Islamic states. Andalusia, with the scholars and practices they have trained in both religious and positive sciences in the field of education, has separated from its contemporary Islamic states and is located in a special place. The aim of the study is to learn by experience, which are among the educational strategies/ approaches of today, learning through travel, observation, experiment, collaborative learning, etc. One of the important features of the Andalusian education system, where we can see the applications of many teaching approaches, methods and techniques, is to introduce the rihle / science journeys and compare them with today's student exchange programs. The study, which was carried out in the qualitative research approach, was used in the analysis of the documents in the data collection stage, and in the evaluation of the data, the works related to the subject were used. In the comparison of Rihle and Today's Student Exchange Programs, both similarities and differences were evaluated together.

Keywords: Education, Teaching, Andalusia, Rihle, Erasmus.

Giriş

Endülüs, gerek sosyal hayat, gerek ilim hayatına yapılan katkılar, gerekse de İslâm medeniyet tarihi içerisindeki yeri itibarıyla önemli bir coğrafyadır. Endülüs Emevî Devleti Müslümanların Batı ile ilk kez yoğun olarak karşılaştıkları, Batı ile yüzleştikleri, yaklaşık 8 asır komşu oldukları önemli bir coğrafyada kurulmuştur. Uzun yıllar devam eden fetih hareketlerinden sonra çoğunlukla içerideki huzursuzluklar, zaman zaman da dışarıdan gelen saldırılar sebebiyle yarımada buldukları sürede uzun soluklu hâkimiyet kavgaları yaşanmış olmasına rağmen eğitim ve öğretimde sürekli bir ivmeden söz edilebilir.¹ Son tahlilde Endülüs Emevîler ilim/bilim dünyasına her alanda öncü olmuşlar, ciddi katkılar sağlayan eserler bırakmışlardır. Biyografik eserlerde Endülüs'te ulemanın son derece dinamik ve üretken bir toplumsal grubu yansıttığından bahsedilir.²

Endülüs'te Kurtuba gibi kültür merkezi olarak öne çıkan şehirlerden bahsedildiği gibi, genellikle bilimsel çalışmaların coğrafyanın tamamından destek gördüğü ifade edilebilir.³ İlim adamlarının saygınlığı fethedilen topraklarda Müslüman bir toplum oluşturma sürecine ciddi katkıda bulunmaları sebebiyle ülkenin savunmasında yer alan askerlerin saygınlığına ulaştı.⁴

Endülüs'te sosyal yapı olarak farklı ırk, din, dilden oluşan çok renklilik, toplum ve devlet hayatına artı olarak yansımış, tesis edilen Endülüs İslâm Medeniyetinin temellerinin atılması ve yükselmesinde de önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. İnşa edilen medeniyet; Müslüman toplumu inanç, kültür, sosyal ve siyasal açıdan biçimlendirdiği gibi, temasta bulunduğu diğer gayrimüslim topluluk ve devletleri de etkilemiştir.⁵ Genellikle ayrışma ve ötekileştirme olmadan ehliyet ve liyakat sahibi gayrimüslimler de eğitim almışlar, devlet kademelerinde önemli yerlerde görevler üstlenmişlerdir. Hasday b. Şaprut (975) bunun önemli örneklerindedir. Aslen Yahudi olan Hasday 910 yılında doğdu. Çocukluğunda iyi eğitilen Hasday daha sonraları tıp ve fizik alanında da üst düzey bir eğitim almanın yanında Arapça ve

- 1 Şahabettin Ergüven, "Anahatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat", *İSTEM*, 14 (2009), 145-153; Sevilla'da iç çekişmeler sebebiyle ilim adamları için hayatın zorlaştığı dönemlerde bunu ilmî çalışmaları için engel saymamış, önemli sayıda bilim insanı, Mısır'a seyahat etmiştir. (Abdulghafour Ismail Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)* (Boston: Boston University Graduate School, Doctoral Thesis, 1983), 83).
- 2 M' Hammad Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama During 5th/11th Century", *Islamic Studies*, 23/2 (Summer 1984), 106.
- 3 Abdulghafour Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 446, 447.
- 4 Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 11, 14.
- 5 Ahmet Erkol, *Batı Aydınlanmasında İslâm'ın İzleri (Endülüs-İbni Rüşd Örneği)*, 99. (İstanbul: Divan Kitap, 2019), 9.

Latince'yi de öğrenir. 940 yılında saraya alınan Hasday, Halife III. Abdurrahman'ın (912-961) güvenini kazandı ve tıp alanındaki kabiliyeti sayesinde halifeye yakınlaştı. Ortaçağ'ın meşhur Müslüman yazarlarından İbn Ebû Usaybia⁶ (ö.668/1269), Hasday'a halifenin özel doktorluğu görevi verildiğini ifade etmektedir.⁷ Yahudi ve Hristiyan tebaadan devlet kademesinde görev alan çok miktarda örnekler verilebilir.

Endülüs toplumu etnik olarak çok renkli bir sosyal yapıda değerlendirilebilse de ağırlıklı Müslüman Araplardan meydana gelmektedir. Bu farklılık, Endülüs ilim, sanat ve kültür dünyasında nitelikli insan yetişmesi noktasında oldukça önemli rol oynamıştır.⁸ Etnik unsurlardan gayrimüslim olanlar zamanla Müslüman olup, diğerleri ile evlenerek aralarındaki kardeşlik ve sıhriyyet bağını güçlendirdiler.⁹ Nihâî olarak bölge, yerel olanı ötekileştirmeden kendi değerlerinin beslediği toplumla, bir medeniyet inşa etmeyi başarmıştır.

İslâm Tarihi ve Siyer-i Nebî kaynakları incelendiğinde; Hz. Peygamber döneminde başlayan rihlelerden bahsedilir. Ancak ilim seyahatlerinin sadece hadis alanına özgü ele alınıp değerlendirilmesinin yeterli olmayacağı, bilâkis İslâm eğitim tarihi içerisinde farklı ilim dallarında yapılan seyahat ve uygulamalarından bahsedilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Endülüs'teki ilim seyahatlerinin tek yönlü olmayıp zaman zaman gerek İslâm ülkelerinden gerekse gayrimüslim ülkelere Endülüs'e seyahatlerin yapılmış olması, İslâm eğitim tarihi açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konu başlığıdır.

Eğitim ve öğretimde hem uygulama hem de sonuç bağlamında ele alındığı zaman Endülüs'te ciddi bir öğrenci hareketliliği, ilim yolculuklarından bahsedilebilir. Bu seyahatler sadece Endülüs'ten dışarıya değil, dışarıdan içeriye doğru da olmuştur.¹⁰ Endülüs'te ilme ve ilim adamına verilen değer öyle temayüz etmiştir ki Endülüs çevresini yoğun bir şekilde dolaşan Kur'an ehlinin takdiri, Endülüs dışından hocaların gelmesini sağlamıştır.¹¹ Bu ziyaretlerin yükseköğretim / üniversite hocaları noktasında da karşılıklı görünür

6 Ebu'l Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. El-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî İbn Ebû Usaybia.

7 Enes Şanal, "Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 199.

8 İbn Hazm, *Cemheret-ü Ensâbi'l-Arab*, Nşr. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1962), 502.

9 Hüseyin Mü'nis, *Fecrü'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 2002), 458, 459; Ahmed Dayf, *Belâgatü'l-Arab fi'l-Endelüs* (Tunus: Dâru'l-Me'ârif, 1998), 15.

10 Biyografilere bakıldığında Mağrib ve Afrifa hariç dışarıdan Endülüs'e ilmî çalışma için değil de ticaret amacıyla gelen kimseler de vardı. (Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 100.

11 Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 219.

olması aslında Endülüs eğitim ve öğretim hayatının çeşitliliğinin, verimliliğinin, temel motivasyonu ve dinamiklerinin ne olduğu konusunda fikir vermektedir.

Günümüzde lise ve üniversite dönemlerinde eğitimde ikili anlaşmalara bağlı olarak sürdürülen Öğrenci Değişim Programları mevcuttur. Rihlenin günümüzde uygulanan ulusal ve uluslararası Fârâbî, Mevlâna, Erasmus, Sokrates gibi Öğrenci Değişim Programları ile din eğitiminde etkinliği ve motivasyonu arttırması bağlamında benzeyen ve ayrışan yönleri bulunmaktadır.

Endülüs eğitiminin önemli bir kısmını kapsayan ilim yolculukları üniversite eğitim hayatının çoğunluğunu oluşturmakta olup günümüzde genellikle öğrenci değişim programı denilince aklımıza gelen Erasmus'tan önemli ölçüde ayrılmaktadır. Zira Erasmus uygulama ve süreç bağlamında oldukça farklılık arz eder. Sadece eğitim için kalınan süre ele alındığında, rihlede süreç uzun yılları kapsamına rağmen Erasmus Öğrenci Değişim Programında bir öğretim yılını (6 ay) kapsamaktadır.

Endülüs eğitim kurumlarının son döneminde yoğun bir şekilde zaman, mekân ve ilim dalı sınırlandırmaksızın uygulanan rihlelerin hem içerik ve uygulamasının bilinmesi, hem de üniversitelerde eğitim ve öğretimin bir bölümünü kapsayan öğrenci değişim programları ile karşılaştırılması, günümüze uyarlanması, gerek öğrenci gerekse eğitim hayatımıza önemli katkılar sağlayacaktır.

1. Araştırmanın Problemi

Endülüs Emevî Devleti hem sosyo-kültürel ve demografik yapıdaki farklılıkları, hem de eğitim ve öğretim tarihine yaptığı değerli katkıları ile Batı Medeniyetine kaynaklık etmesi yanında Avrupa'da İslâm Medeniyetinin tanınması ve kabulünde de önemli rol oynamıştır. Son dönemde ülkemizde Endülüs üzerine yazılan ve yapılan yayınlarda ciddi bir ivme yakalanmıştır, ancak Endülüs eğitim sisteminde önemli yer tutan ilim yolculukları/rihlelere bir noktadan değinen çalışmalar olsa da özel olarak yazılmış esere ulaşamamıştır. Hâlbuki yaptığı katkılarla tarihe mal olmuş bir eğitim ve öğretim hayatının yanında, insanlığa kazandırdığı eserlere bakıldığında Endülüs eğitim ve öğretim dönemlerinin önemli bir bölümünü, ilim yolculukları oluşturmaktadır. Bu yolculuklar yarımadanın zenginliklerini dışarıya aktaran bir özellik taşıması yanında seyahat edilen bölgelerin birikimlerinin Endülüs'e getirilmesine de aracılık etmiştir. Böylece toplumlar ve devletler arasında sosyal, kültürel, bilimsel tanıma faaliyetleri gerçekleşmiş, birbirini tanıyan insanlardan oluşan toplumların sosyal hayatta sulh içerisinde yaşamalarının önünü

açmıştır. Bugün de eğitim kurumlarının farklı basamaklarında devam eden Öğrenci Değişim Programları, tarihî boyutuyla Endülüs İlim Yolculuklarının önemini ortaya koymaktadır.

2. Endülüs'te Eğitim-Öğretim ve Kurumsal Eğitim ve Öğretim Dönemleri

Endülüs'te eğitim ve öğretim hayatı çağdaş olduğu İslâm devletlerinden oldukça farklı bir uygulama ile anlatılabilir. Genel olarak ilköğretim hariç mekân ve zaman kısıtlılığı olmayan, her bağlamda çeşitliliğe sahip eğitim dönemleri öğrenciler için olduğu kadar hocalar için de farklı imkânları gündeme taşıyan bir yapıdadır; asla statik durağan değildir. Kaynaklar üzerinden gözlemlediğimizde Endülüs'te üç aşamalı bir eğitim ve öğretim sistemi vardır.

2.1. Dönem:

Eğitim mekanı olarak küçük mescitler, cami çevresindeki evler, öğretmenlerin evleri ya da devlet tarafından açılmış yatılı mekteplerin kullanıldığı bu dönem, altı yaşında başlayıp yedi-sekiz yıl devam eder¹² ve bu süreçte Kur'an-ı Kerim ve ilmihal bilgileriyle Arapça ve şiir öğretilirdi. Devlet tarafından yatılı mekteplerde görevli öğretmenlerin ücreti ödenirken, diğer okullarda görev yapanlarınkini ise aileler ödüyordu.¹³ Bu dönemi, öğrenciler ergenlik çağına ulaşınca kadar devam ettirmekteydiler. Bu merhalede Endülüs dışındaki İslâm ülkelerinden farklı olarak Kur'an-ı Kerim yüzünden okunur ve ezberlenirdi. Bunun yanında Arapça gramer öğretilir ve şiirler ezberletilirdi.¹⁴

2.2. Dönem:

İlk dönemi başarı ile tamamlayan öğrenciler isterlerse "şuyûh" denilen müderrislerce oluşturulan ders halkalarına katılırlardı.¹⁵ Bu halkalar, çoğunlukla mescid ve camilerde, bazen de öğretmenlerin evinde oluşturulurdu. Halkalarda belli bir program yoktu; süre ile de kayıtlı değildi. Bu ders halkalarında dil ve edebiyat, tarih, coğrafya, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik, astronomi, kimya gibi ilimler okutulurdu.¹⁶ Müderrislerin ücretlerini devlet, vakıf ya da öğrenci velileri karşılardı. Bir halkada bu ilimlerden sadece biri veya birkaçı bir arada öğretilmekteydi. Bununla birlikte bu halkaları "İhtisas Sınıfları" olarak adlandırmak mümkündür. Özellikle büyük şehirlerde

12 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 2.

13 Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/219.

14 Özdemir, *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)*, 2.

15 Özdemir, "Endülüs", 11/219.

16 Özdemir, "Endülüs", 11/219; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)*, 2.

öğrenciler istediği halkaya katılma imkânı bulurdu. Öğretim metodu olarak kıraat (okuma), semâ (dinleme) ve kitabet (yazdırma) uygulanırdı;¹⁷ halkalardaki öğrenci sayısı genellikle 6-7 civarında olur, 10'u geçmezdi.

2.3. Dönem:

Bu dönem çalışmanın "Rihle ile günümüz Öğrenci Değişim Programlarının karşılaştırılması" başlığı altında açıklandığı üzere günümüzdeki Öğrenci Değişim Programlarına benzeyen ve ayrışan yönleriyle üniversite enstitülerinde yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarına benzerdi. Bu dönemde ihtisaslaşma başlardı. *Rahâlâtu'l-İlim* denilen ilim yolculukları bu dönemde görülürdü. İlim yolculukları gerek İslâm dünyasının doğusundaki tecrübe ve birikimin Endülüs'e taşınmasına, gerekse Endülüs'teki müktesebatın Endülüs dışına özellikle Ortadoğu ve Ortaçağ Avrupa'sına iletilmesine aracılık ettiği için, eğitim tarihinde çok önemli ve ayrıcalıklı bir yeri olmuştur. Rihleler XI. yüzyıldan itibaren açılan medreselerde veya Kayrevan, Kahire, Dımaşk, Bağdat, Medine ve Mekke gibi ilim merkezlerinde gerçekleşirdi. Eğitim ve öğretim döneminin sonunda, tahsil gördükleri medreseleri başarı ile tamamlayan öğrencilere müderris olma yetkinlik ve yeterliğini gösterir icazetname verilirdi. Hükümdar ve hâcib, vezir, vali gibi yüksek makamlardaki devlet adamları özel müderrislerle kendi evlerinde çocuklarının eğitimini sağlardı. Mulûku't-Tavâif döneminde Kurtuba, İşbiliyye, Toledo, Saragusta, Meriyye, Batalyevs, Nasrîler döneminde Gırnata birer ilim ve cazibe merkezi haline gelmişti.¹⁸

Görüldüğü üzere üç merhaleden oluşan Endülüs eğitim hayatının ilk kısmından sonra ikinci kısmında ders halkaları, üçüncü kısmında ise daha çok ilim seyahatleri şeklinde gerçekleşen bir eğitim düzenlemesi mevcuttu. Bugünkü anlayışla değerlendirildiğinde bazı noktalarda sınırlılıkları var diye bir düşünce ifade edilebilir olsa da sonuç bağlamında, sıkıntılı dönemlerde bile Endülüs, ilim hayatında eğitim ve öğretim verimli bir şekilde devam ettirilmiş, yetiştirdiği dünyaya mal olmuş ilim adamları ile de ciddi katkılar sağlamıştır. Bu düşünceyi paylaşmayan Batılı tarihçilerin zaman zaman bu konuda nesnel görüşler ortaya koymadıkları da görülebilir. "Belki de en ciddi yanlış varsayım, Endülüs ulemasının, Endülüs tarihinden ya da Endülüs'te tartışılan farklı konulardan bağımsız olarak, tutarlı bir şekilde aynı özelliklerle karakterize edilen ve hedeflerinden sapmayan tutarlı bir dini grup oluşturduğudur."¹⁹ Ancak bu düşüncenin, Endülüs eğitim ve öğretim tarihi bütüncül bir şekilde ele alındığında gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Saltanatı

17 Özdemir, "Endülüs", 11/219.

18 Özdemir, "Endülüs", 11/219; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarih, 3, 4.*

19 Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama During 5th/11th Century", 111.

döneminde Fatımîler, Normanlar, Leon krallığı, Navarra ve Kastilya ile savaşlar yapılmasına rağmen bilim ve medeniyetin gelişip ilerlemesi için çaba harcayan II. Hakem'in (961-976) Kurtuba'da kurduğu kütüphanede 400.000 civarında kitap bulunduğu rivayet edilir. Buradaki kitapların katalogları ellişer sayfalık kırk dört ciltten oluşmaktaydı. II. Hakem'in Kahire, Dımaşk, Bağdat, Mekke, Medine, Kayrevan gibi ilim ve kültür merkezlerinde kitapları bir araya getirmekten sorumlu temsilcileri vardı. Bunlar aracılığı ile Doğu'da yazılmış olan kitaplardan kısa bir sürede oluyorlardı. II. Hakem döneminde Mekteplerin sayısı artar, ilim dalları gelişir, eğitimin nitelik bakımından oldukça iyi bir seviyeye yükselir. Genellikle herkes okuma yazma bilirdi²⁰ ifadesi Endülüs eğitim ve öğretim hayatının sıkıntılara rağmen devam ettiğini anlatmaktadır.

Benaboud yukarıda ulema ile ilgili farklı bir düşünce ortaya koyarken burada oldukça önemli bir noktaya vurgu yapmaktadır. Endülüs uleması sadece bilgiye sahip olma ve bilme bağlamında değil, aynı zamanda temsil ettikleri İslâmî değerlere bağlılıklarında, ilme olan sadakatlerinde, etik ve ah-lâkî davranışlarında ve İslâmî öğretilerin ve uygulamalarında başat rol üstlenmişlerdi. Bu rol ne kalıtım yoluyla ne de diğer sosyal ayrıcalık biçimleri ile edinilemeyecek özellikteydi.²¹

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Endülüs'te ulema kendi çabası ve yöneticilerin destekleri ile toplumsal hayatta önemli bir rol üstlenmiş, ilme bağlılıkları ve İslâmî değerlere olan sadakat ve saygıları sebebiyle de sosyal olaylar, yönetim ile ilgili problemler ve savaşlardan çok etkilenmemişlerdir.

3. Kavram Olarak Rihle ve Rihle Örnekleri

Rihle yolculuk yapmak, göç etmek ve gezmek anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Yola çıkana *râhil*, çok yolculuk yapmışsa *rahhâle* denir. İstilah olarak ise ilim yolculuğu demek olup, ilim öğrenmek için yapılan her türlü sefer rihle olarak adlandırılabilir.²² Her ne kadar kelime öncelikle hadis almak için yapılan yolculuklar için kullanılır ise de ilerleyen dönemlerde ilim için yapılan bütün yolculukları kapsayan bir duruma gelmiştir. Alan içi literatürle açıklamak gerekirse, "Yola çıkmak; bir şeyin sırtına binmek" manasındaki *rahl* kökünden gelen rihle, terim olarak "hadis tedris etmek *talebü'l-hadîs* ve râvî hakkında bilgi edinmek için seyahate çıkma" anlamında *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* şekliyle kullanılır. Rihle hadis alimleri ile görüşmek, var olan rivayetleri toplayıp derlemek ve hadis ile ilgili malumata erişmek için seyahate çıkmayı

20 Reinhart Pieter Anne Dozy (ed.) *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Michigan: University of Michigan Library, 2009), 98.

21 Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama During 5th/11th Century", 114.

22 Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık, 1995), "RİHLE"314.

da açıklar.²³ Tanınmış pek çok muhaddis, kendisinden önceki hadis mecmualarında var olan hadisleri semâ (dinlemek) ve rivayet icâzeti almak için uzun seyahatlere çıkmıştır.²⁴ Açıklamalar bu olmasına karşın özelde hadis alanıyla ilgili olmuş olsa da genelde bütün ilim alanlarında yapılan yolculuklara isim olarak verilmiş, böylelikle ilerleyen zamanda *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* şeklindeki kullanım *Rahâlâtü'l-İlim* formatıyla kullanılır olmuştur.²⁵ Kalıba uygun olarak *er-Rihle fî talebi'l-İlim* kullanımının da uygun olacağı düşünülmektedir.

İlk rihle uygulamasının Hz. Peygamber zamanına kadar götürülmesi, Hz. Peygamberi tanımak isteyenlerin, Kur'an'ı, İslâm esaslarını ve dinin uygulamasını öğrenmek amacıyla onu ziyarete gelmekleri, ihtiyaç hissettikleri bilgileri öğrendikten sonra memleketlerine dönerek kabileleri ile paylaşımları rihlenin sadece hadis alanına münhasır olmadığına işaret etmiş olması noktasında önemlidir.²⁶

Akademik kariyerin ilk basamağı olarak kabul edilen Endülüs ilim yolculukları²⁷ ne zaman, ne mekân, ne de herhangi bir ilim dalı ile sınırlıdır. Yolcunun ilim için harcanacak sınırsız bir zamanı, ihtiyaca göre gidilecek mekânlar ve oldukça farklı ilim dallarında alacağı eğitime yönelik fedakârâne bir duruşu ve adanmış bir gönlü vardı. Bu sebeple yolculuğun başlangıcı farklı bir ülkede bitişi de tamamen farklı bir ülke ya da bölgede olabiliyordu. Doğu'ya seyahat birçok zorlukla dolu olmasına rağmen bulduğu imkânları en güzel şekilde değerlendirme düşüncesi ile çıkılan yolculuklar bazen 20-30 yıl, hatta bir ömür sürebiliyor; ilim yolunda hicret ettiği bir yerde vefat edebiliyorlardı.²⁸

Bilimsel amaçlarla Doğu'ya seyahat etmek oldukça zahmetli ve ekonomik açıdan maliyetli bir girişimdi. İlk seyahat edenler Araplar değildi. Bunun sebebinin toplumun kapalı toplum olması ve bunun Mevaliyi²⁹ motive etmesi olabilir.³⁰

23 İbrahim Hatiboğlu, "RİHLE", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/106-108; İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn İbn Manzur el-Ensari, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1414), "Rihle" XI, 274, 275.

24 Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000), 37, 75-77

25 Özdemir, "Endülüs", 11/219; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)*, 3, 4.

26 Veli Aba, "Kadim Bir Gelenek Olan Rihlenin / Hadis Seyahatlerinin Günümüz Öğrenci Değişim Programları Çerçevesinde Yeniden İnşasının Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Motivasyon Değeri", *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu*, ed. Mehmet Bahçekapılı vd. (Balıkesir: Balıkesir Belediyesi, 2016), 175-191.

27 María Luisa Ávila, "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic" *Arab-Islamic Medieval Culture* 23 (2002), 126.

28 Ávila, "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic", 127.

29 Mevâlî, terim anlamında ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da Kıbtîler'in oluşturduğu gayri Arap müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. (İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/424.

30 Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajım)*, 324.

Rihlelere genellikle yalnız gidilmez, akraba, arkadaş veya kardeşlerle seyahat tercih edilirdi.³¹ Ahmed ibn Muhammed ve İbrahim ibn Muhammed el-Emevî kardeşler Toledo'da doğdular, Doğuya ilim yolculuğuna çıktılar, bir müddet sonra döndüler ve öğrendiklerinin eğitimini verdiler ve Toledo'da öldüler.³² İlim yolculuğuna çıkan babalar için oğulları sadece yol arkadaşı değil, ilim yolunda da öğrenci arkadaşları idi. İbn Beşküvâl³³ (ö. 578/1183) yazdığı biyografik eserde, daha sonra büyük bir filozof ve şair olacak oğluyla birlikte yolculuğa giden Ebu Bekir bin el- Arabî'den (ö. 543/1148) bahsetmektedir.³⁴

Kuruluşunun ilk yüzyılında Endülüs'te bilginler için Doğu İslam dünyasına³⁵ seyahat etmek önemlidir. İlerleyen dönemde biyografi yazarları Doğu'ya yolculuk yapan ilim adamlarının isimleri yanında onların ziyaret ettikleri yerleri de eserlerinde belirttiler.³⁶ Ahbar Mecmua adlı eserde de 527 bilim adamının 202'sinin özellikle Doğu'ya ilim seyahati yaptığından bahsedilir. Bu seyahatler de *Rahala İlâ'l- Meşrik* ve *Rahala Hacc*³⁷ diye adlandırıldı.

Endülüs'te ilim adamları için Doğu'ya gitmek önemli bir kriter, prestij ve ayırt edici başarıydı. Çünkü bu, Endülüs'te bilginin kaynağına gitmek, çok iyi ilim adamları ile çalışmak anlamına gelmekteydi. Birçok âlim itibarını bu tecrübeye dayandırır.³⁸

Hoca ve öğrenci rihlelerinden şu örneklerin önemli olduğu düşünülmektedir:

Yunus b. Ahmed el-Harrânî'nin oğulları Ömer ve Ahmed³⁹, 942 senesinde Kurtuba'dan ayrıldılar ve tam yirmi bir sene Doğu'da kaldılar. Onlar, Bağdat'ta Sabit b. Sinan'dan (ö. 365/975) Galen'in eserlerini okudular ve İbn Vâsif'in gözetiminde göz hastalıkları üzerine ihtisas yaptılar.⁴⁰

Endülüs'te hadis ilminde öne çıkan bir ilim adamı da; iki kez Doğu'ya

31 Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 219, 259, 294.

32 Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 305.

33 Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî.

34 Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 305.

35 Endülüs'ün Avrupa kıtasında yer alması sebebiyle, Avrupa dışında Asya ve Afrika coğrafyasında bulunan İslâm ülkelerine yapılan ilim yolculukları kastedilmektedir.

36 Ávila, "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic", 125.

37 Ávila, "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic", 126.

38 Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 305, 306.

39 Her ikisinin de doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. (Ali Bakkal, "Harran Tıp Okulu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/34 (Temmuz-Aralık 2015), 16.)

40 George Fadlo Hourani, "Endülüs'te Aklî Bilimlerin Gelişimi", çev. Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar* 2/6 (2000), 199-211.

ilim yolculuğuna çıkararak otuz beş yıl ilim tahsil eden Bakî b. Mahled'dir. (ö. 276/889)⁴¹

İşbiliye'de (Sevilla) eğitim gören İbn el-Baytar el-Malakî (ö. 646/1248) 617/1220'den sonra Şark'a hicret etmiş ve Kuzey Afrika'dan geçip, deniz yoluyla Anadolu'ya ulaşmıştır. Antalya, Antakya ve Diyarbakır şehirlerinde bir süre bulunan İbn el-Baytar el-Malakî âlimler ile görüşerek bitkiler konusunda bilgi toplamış ve *Materia Medica* adlı eserindeki Dioscondes'in ifadelerini, edindiği yeni bilgilere göre düzenlemiştir. Suriye ve Mısır'da da bulunan İbn el-Baytar el-Malakî son olarak Kahire'ye yerleşmiştir.⁴²

Başka bir kaynakta bu seyahatlerden bahsedilirken sadece Endülüs'ten başka ülkelere giden değil, farklı İslâm beldelerinden de Endülüs'e gelen ilim adamlarına değiniliyor ve şöyle anlatılıyor: Endülüslüler ülkenin farklı şehirlerine ilim yolculukları yaptıkları gibi, Mağrib, Mısır, Şam, Hicaz ve Bağdat gibi çeşitli başkentlerine de rihleler yapıyorlardı. Diğer yandan doğulu âlimler de Kurtuba'ya rihle yaparak ders vermekte, kitaplar yazmaktaydılar. Endülüs ve diğer İslâm beldeleri arasındaki bu ilim hareketliliği Endülüs'te ilim ve sanatın gelişerek ilerlemesine ciddi katkı sağlamıştır. Öyle ki Kurtuba halifeler döneminin⁴³ başlarında bütün ilimlerde oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmış; doğuyla, bilhassa İslâm dünyası ilim başkenti olan Bağdat'la yarışır hale gelmiştir."⁴⁴

İlim yolculukları sadece İslâm ülkelerine, Doğu'ya yapılmamış, farklı coğrafyalara da gidilmiştir. Buna şu örnekler verilebilir:

Endülüs'te hem bir hekim hem de filozof olan Ebû İmrân Mûsâ b. Ubeydillâh (Meymûn) el-Kurtubî el-İsrâîlî'nin de (ö. 601 / 1204) Akdeniz'i çevreleyen şehirlere ilim yolculuklarına çıktığı ifade edilmekte,⁴⁵ özellikle bir yolculuğunu Kuzey Afrika'nın Fes şehrine yaptığı aktarılmaktadır.⁴⁶

Endülüs'te Malaga'yı yöneten tanınmış bir Arap ailesine mensup coğrafyacı Hasan el-İdrisî (ö. 375/985), Kurtuba eğitim aldıktan sonra İslâm dün-

41 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 27.

42 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Endülüs Menşeli Bazı İlim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları", *V. Arap Bilim Tarihi Sempozyumu* (Granada/İspanya, 1992), 555-605; Ávila, "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic", 128.

43 Endülüs'te hilafet dönemi 23 yaşında iken yönetime gelen III. Abdurrahman b. Muhammed (ö. 350/961) ile başlamış ve elli yıl devam etmiştir.

44 Abdülhâlim Üveys, *İbn Hazm el-Endelusî ve Cuhûduhu Fi'l-Bahsi't-Târîhî Ve'l-Hadârî* (Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, ts.), 14.

45 Mohammad Amer Ghazal, *Medicine, Merchants, And Materia Medica: The Connected World Of The Medieval Islamicate Mediterranean, Master of Arts in History* (Long Beach: California State University, 2012), 41.

46 Ghazal, *Medicine, Merchants, And Materia Medica: The Connected World Of The Medieval Islamicate Mediterranean, Master of Arts in History*, 42.

yasını gezdi; Sicilya'da II. Roger'in kraliyet ailesinin yanında kaldı. 1154'de Sicilya'da el-Kitap er-Rujârî olarak bilinen Nüzhatü'l-Müştâk'ı yazdı.⁴⁷

İbn Ebû Usaybia Endülüs'te değişen uzaklıklarda ilim seyahatlerine çıkan çok sayıda doktordan bahsetmektedir.⁴⁸

Endülüs'e, İslam dünyası dışından farklı aidiyetlere mensup ilim adamları da geliyorlardı. Gerbert d'Aurillac (takriben 949-959 yılı) Endülüs'e ilim tahsil etmek için Avrupa'dan gelen önemli ilim adamlarındandır.⁴⁹

Âlimler, bazen ailelerinin diğer üyeleriyle, arkadaşları ve diğer öğrencilerle birlikte seyahat ettiler.⁵⁰ Doğu'ya ilim seyahatine çıkmasına rağmen bu yolculuktan yeterinde yararlanamayan âlimler de vardır, Ahmet bin Zü'l-Karneyn ve Muhammed bin Sâbıg bunlardandır.⁵¹ Atıf yapılan kaynakta ve araştırılan farklı eserlerde ölüm tarihine ve daha fazla bilgiye ulaşamadı.

Endülüs bilim hayatının değişik ülkelerde gerçekleştirmiş olduğu rihleler bu örneklerden anlaşılabilir. Ancak bunun dışında rihle yapmadığı halde eserleriyle batıdaki ilmî gelişmelere ışık tutmuş, rehber olmuş Endülüslü ilim adamları da vardır. İbni Rüşd bunların en önemlilerindedir. İbni Rüşd'ün eserleri önce İbranice, sonra Latince'ye çevrilerek intikal ettirilmiştir. Avrupa'da kadim felsefeye, özellikle de Aristo felefesine olan temayül İbni Rüşd'ün Aristo'nun eserlerine vukûfiyetle tercüme ve şerh etmeleriyle ulaşmışlardır. Yahudiler İbni Rüşd'ün eserlerini İbranice'ye tercüme etmekle kendileri için öncü filozof olarak kabul etmişlerdir.⁵² Batı'yı tekrar canlandıran bilim değildir, İslâm medeniyetinden gelen daha başka ve birçok etki de Batı'nın yenilenmesi ve gelişmesinde etkili olmuştur.⁵³ Avrupa'da kurulan okullar, üniversiteler ve manastırlar hem mimarî, hem de müfredat açısından medreselerden istifade yoluna gitmişlerdir.⁵⁴

Elbette Endülüs'ten yapılan rihleler ve Endülüs'e yapılan rihleler verilen örneklerden ibaret değildir. Maksadın gerçekleşmiş olduğu düşüncesiyle bu örneklerle yetinilmiştir.

47 Rozi, *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, 318.

48 Ghazal, *Medicine, Merchants, And Materia Medica: The Connected World Of The Medieval Islamicate Mediterranean, Master of Arts in History*, 49.

49 Enes Şanal, "Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi –Journal of Medieval Research* 2/2 (2019), 209.

50 Ávila, "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic", 129.

51 Ávila, "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic", 129.

52 Erkol, *Batı Aydınlanmasında İslâm'ın İzleri (Endülüs-İbni Rüşd Örneği)* (İstanbul:Divan Kitap, 2019), 99.

53 Erkol, *Batı Aydınlanmasında İslâm'ın İzleri (Endülüs-İbni Rüşd Örneği)*, 99.

54 Erkol, *Batı Aydınlanmasında İslâm'ın İzleri (Endülüs-İbni Rüşd Örneği)*, 73.

4. Günümüzde Öğrenci Değişim Programları

Rihleler, ilmin öğrenilmesi ve seyahat edilen bölgelerde yayılması açısından kadîm bir geleneğin ve medeniyetin ürünüdür. Bu gelenek bir şekliyle ihtiyaçlar çerçevesinde güncellenerek farklı isimlerle varlığını sürdürmektedir.

Günümüzdeki uygulamasıyla rihleye benzeyen ulusal ve uluslararası Fârâbî, Mevlâna, Erasmus, Sokrates gibi Öğrenci Değişim Programlarının, din eğitiminde etkinliği arttırması ve motivasyona katkısı yönüyle kadim bir gelenek olan rihle ile ayrılan yönleri bulunmaktadır.⁵⁵

Ülkemizde Endüstri Meslek Liselerine yönelik Öğrenci Değişim Programları varsa da, burada çalışmayı ilgilendiren yönüyle üniversitelerde uygulanan programlara ve okul öncesi, ilk ve orta öğretim değişim programı Comenius'la ilgili bilgi aktarılmıştır.

4.1. Erasmus Öğrenci Değişim Programı

Program, Avrupa Birliği tarafından eğitim ve gençlik içerikli 2007-2013 yılları arasında uygulanan Hayatboyu Öğrenme ve Gençlik Programlarının yerine uygulan programdır. Yoğun olarak proje etkinliklerine dayanmakla beraber bireysel uygulamaları da kapsamaktadır. Erasmus Yükseköğretim programı, yükseköğretim kurumlarının hem kendi aralarında hem de iş dünyası ile işbirliği yapmalarını desteklemeye yönelik bir Avrupa Birliği programıdır.

Yükseköğretim kurumlarının birbirleri ile ortak projeler çalışıp uygulamaya koymaları; kısa süreli öğrenci ve personel değişimini gerçekleştirebilmele-ri amacıyla karşılıksız parasal destek sağlamak; Avrupa'da yüksek öğretimin niteliğini arttırmayı hedeflemektedir. Üniversiteler arasında işbirliğini teşvik ederek; Avrupa'da öğrencilerin ve yükseköğretim kurumu personelinin hareketliliğini temin edip; programa katılan ülkelerde yapılan çalışmaların ve elde edilen derecelerin akademik olarak tanınması ve objektif görünürlüğüne gelişmesine katkı sağlamak amacını gerçekleştirmeye çalışmaktadır.⁵⁶

4.2. Mevlâna Öğrenci Değişim Programı

Mevlâna Değişim Programı öğrenci değişimine, Türkiye'de ve YÖK'ün tanıdığı yurtdışındaki bütün yükseköğretim kurumlarında (Mevlâna Değişim Programı Protokolü imzalamış olan yükseköğretim kurumlarında) örgün eğitim programlarına kayıtlı ön lisans, lisans, lisansüstü öğrencileri katılabilirler.

55 Aba, "Kadim Bir Gelenek Olan RİHLEnin / Hadis Seyahatlerinin Günümüz Öğrenci Değişim Programları Çerçevesinde Yeniden İnşasının Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Motivasyon Değeri", 177.

56 <http://uio.akdeniz.edu.tr/erasmus-programi/Erasmus+Nedir?> (erişim tarihi: 04.01.2022)

Değişim programında yer almak isteyen öğrenciler 1-2 yarıyıl eğitim için; öğretim elemanları ise 1-12 hafta süreyle dünyadaki yükseköğretim kurumlarında ders vermek üzere programdan yararlanabilirler. Dünyanın bütün farklı bölgelerinden öğrenciler ve öğretim elemanları da ülkemizdeki yükseköğretim programlarına bu çerçevede gelebilirler.⁵⁷

4.3. Fârâbî Öğrenci Değişim Programı

Fârâbî Değişim Programı üniversite ve yüksek teknoloji enstitüleri bünyesinde ön lisans, lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim öğretim yapan yükseköğretim kurumları arasında öğrenci ve öğretim üyesi değişim programıdır.⁵⁸

Fârâbî Değişim Protokolü imzalamış üniversitelerin öğrenci değişimini mümkün kılan, YÖK'ün 2009 yılında başlattığı yurt içi değişim hareketliliğidir. Program, öğrencilerin bir ya da iki yarıyıl devam eden kendi kurumlarının dışında bir yükseköğretim kurumunda eğitim ve öğretim etkinliklerine devam etmelerini hedeflemektedir. Fârâbî Değişim Programına seçilen öğrencilere YÖK tarafından yalnız güz döneminde karşılıksız burs verilmektedir.⁵⁹

4.4. Sokrates Öğrenci Değişim Programı

Program, her yaş ve seviyedeki eğitimi kapsar. Eğitime Avrupa boyutunu sağlamayı, katılan ülkeler arasındaki işbirliğini artırıp eğitimin kalitesini arttırmayı hedefler.⁶⁰

4.5. Comenius öğrenci değişim programı

Sokrates programının ikinci alt bölümü olan Comenius okul öncesi, ilk ve orta öğretimde Avrupa boyutunu ve işbirliğini desteklemek amacıyla düzenlenmiştir. Program bunu başarmak amacıyla şu faaliyetlere destek verir: Okul birliktelikleri çerçevesinde Avrupa eğitim projeleri, kültürlerarası eğitim etkinlikleri, öğretmen ve eğitici kadrosunun yurt dışında hizmet içi eğitimi.⁶¹

5. Rihle ile Günümüz Öğrenci Değişim Programlarının karşılaştırılması:

Rihle ilk bakışta hadis için yapılan yolculuklarla özdeşleşmiş bir kavram olsa da, tarihi süreç içerisinde farklı milletlerden olup erken dönemde İslam

57 <https://Mevlana.yok.gov.tr/temel-bilgiler> (erişim tarihi: 04.01.2022)

58 <https://Farabi.yok.gov.tr/Farabi-degisim-programi> (erişim tarihi: 04.01.2022)

59 <http://uio.akdeniz.edu.tr/erasmus-programi/> (erişim tarihi: 04.01.2022)

60 Tayyip Duman, "Avrupa Birliği Eğitim Programları Sokrates Programı", Milli Eğitim Dergisi, Sayı: 149, Ocak-Şubat-Mart 2001,(a), Erişim: 04.01.2022, www.meb.gov.tr/index1024.htm

61 Tayyip Duman, Avrupa Birliği Eğitim Programları "Sokrates Programı", 149.

İlimleri ve Arapça dil eğitimi için Arapçanın konuşulduğu ülkelere giden öğrencilerin gerçekleştirdiği ilim yolculukları olarak literatürde yer almıştır. Sonraki dönemlerde ise sınırlandırma olmaksızın farklı ilim dallarında rihle yapıldığı görülmektedir. Farklı coğrafyaları sosyo-kültürel bağlamda tanımanın yanında rihlelerin ve Öğrenci Değişim Programlarının ilim dünyasına önemli katkılarından birisi de öğrencinin dil bilgisini geliştirmesidir. Bunun yanında farklı kültürel ortamlarla karşılaşmak ve etkileşimde bulunarak kültürel farklılık ve zenginliklerle buluşmak da önemli bir kazanım olarak değerlendirilmektedir. İçeriği ve zamanın ihtiyaçları noktasında ele alındığında rihle günümüz Öğrenci Değişim Programları gibi değerlendirilebilir.

Rihle ve Günümüz Öğrenci Değişim Programlarının benzeştikleri / ayrıştıkları noktalar şöyle özetlenebilir:

1. Endülüs ilim seyahatlerinin başladığı ilk yıllarda amaç daha çok dil ve dinî ilimleri öğrenmek olarak belirtilebilir. Bu durum ilim yolculuklarının genel olarak İslâm coğrafyasıyla ve İslâmî ilimlerle sınırlı kalmasına neden olmuştur. İlerleyen dönemlerde ise ilim dallarının çeşitliliği yanında seyahat edilen ülkeler de çoğalmıştır. Örnek olarak Endülüs'te hem bir hekim hem de filozof olan Mûsâ bin Meymûn'un (1135-1204) özellikle Akdeniz'i çevreleyen şehirlere ilim yolculuklarına çıkması gösterilebilir.⁶²

Öğrenci Değişim Programları ise üniversite ders müfredatı / içerikleri kapsamında düzenlenmektedir. Günümüz Öğrenci Değişim Programlarının süre ve içeriğinin çerçevesini öğrencinin okuduğu ve öğrenciyi kabul eden üniversite / fakülte programları çizmektedir.

2. Ders çeşitliliği bağlamında Öğrenci Değişim Programları ve Endülüs rihleleri arasında benzerlikten bahsedilebilir. Öğrenci Değişim Programlarındaki uygulama daha spesifik olmasına rağmen Endülüs rihlelerinde daha geneldir. Bu durum avantaj ya da dezavantaj olarak ele alınmamakta, bilakis uygulamanın zaman ve ihtiyaçlar çerçevesinde şekillendiği düşünülmektedir.

3. Gerek seyahat, gerek ikamet süresi, gerekse sarf edilen emek noktasında Endülüs ilim yolcularının, Öğrenci Değişim Programlarına katılanlarla kıyaslandığında daha uzun mesafelere yolculuk ettikleri, daha uzun süre kaldıkları ve daha fazla emek harcadıkları görülmektedir. Bu husus günümüzün ekonomik şartları, yolculuk imkânları, bilgiye ulaşmada elde edilen kolaylıklar ve sonuç noktasında ele alındığında ayrışma ya da benzerlikten ziyade durum tespiti olarak değerlendirilmektedir.

62 Ghazal, *Medicine, Merchants, And Materia Medica: The Connected World Of The Medieval Islamic Mediterranean*, Master of Arts in History, 41.

4. İki uygulama da farklı coğrafyaları, toplulukları ve kültürleri tanıma, bilgi ve tecrübe aktarımı konusunda önemli rol oynamıştır.

6. Uygulama itibariyle günümüz değişim programları ihtiyaç odaklı ve bilimsel düzey bağlamında değerlendirildiği zaman daha sistematik bir şekilde ve resmi kurumlar ve sivil toplum kuruluşları aracılığı ile yapılmasına rağmen rihle faaliyetleri daha çok kişisel gayretlerle gerçekleşmektedir.⁶³

7. Her iki uygulamada sadece öğrencilerin ülke dışına gitmeleri söz konusu olmayıp, farklı ülkelerden de öğrenciler Endülüs'e ve Türkiye'ye gelmektedirler. Günümüz Öğrenci Değişim Programlarında olmayan bir uygulama ise Endülüs'e farklı coğrafyalardan hocaların da ilim tahsili için gelmeleridir.

8. Günümüz Öğrenci Değişim Programlarında zaman ve mekân (ülke) sınırlandırması olmasına karşın Endülüs İlim Yolculuklarında özellikle zaman sınırlaması yoktur. Çok uzun süreleri kapsayan yolculuklar mevcuttur. Mekan olarak da süreç, bir ülkede olabildiği gibi, birden fazla ülkeyi kapsayabilmektedir.

9. Öğrenci Değişim Programlarında lise ve üniversite gençliğinin farklı ülkelerde belli bir süreçte eğitimi amaçlandığı için programlarda sadece öğrenciler yer alabilirlerken, Endülüs rihlelerinde öğrenciler hocaları ile birlikte ilim yolculuğuna çıkabilmektedirler.

10. Endülüs'ten öğrencilerin eğitim amacıyla gittikleri ülke veya bölgelerden hocalar da Endülüs'e rihle yapmışlardır. Bu durum Öğrenci Değişim Programlarında görülmemektedir. Tanıma ve uygulamalarla ilgili görüş alışverişi amaçlı seyahatler yapılmakta, ancak bunları rihle olarak kabul etmek mümkün görülmemektedir.

11. Endülüs'te genellikle rihlelere eş dost, akraba ile birlikte gidilirdi. Öğrenci Değişim Programlarında bu söz konusu değildir.

Sonuç

İber yarımadasında yaklaşık sekiz asır var olan, çağdaşlarına göre oldukça farklı ve verimli eğitim ve öğretim uygulamaları sonucunda ortaya çıkan kazanımlarını hem kendi topraklarında değerlendiren hem de İslâm Ülkelerine ve Batı'ya aktaran Endülüs Emevî Devleti eğitim tarihi sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Eğitim ve öğretim plânlama ve uygulamalarının iç siyasi çekişmeler ve dışarıdan kaynaklanan problemler sebebiyle kesintiye uğramaması da dikkate alınacak hususlardandır. Endülüs eğitim ve öğretim

63 Aba, "Kadim Bir Gelenek Olan RİHLEnin / Hadis Seyahatlerinin Günümüz Öğrenci Değişim Programları Çerçevesinde Yeniden İnşasının Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Motivasyon Değeri", 185.

uygulamaları sürekli bir ivme ile hem yaşanan coğrafyada hem de İslâm ülkeleri arasında örnek olmuştur. Dolayısıyla Abbas İbn Firnas, Ebu'l Kasım el-Zehrâvî, İbn Hazm, Mecrîtî, İbn Bâcce, Abdullah bin Ahmed el-Baytar, İbn Rüşd, İbn Cübeyr, İbn Tufeyl, İbn Meserre, Kurtubî, Muhyiddin İbnu'l-Arabî, Mûsâ bin Meymûn, Zerkâlî ve Şatıbî gibi farklı alanlarda dünya çapında tanınmış ilim adamlarının yetiştiği bu ülke ve eğitim sisteminin bilinmesi ve uygulamalarına vâkıf olunmasının günümüze ciddi rehberlik edeceği düşünülmektedir.

Endülüs eğitim ve öğretim basamaklarının üçüncüsüne karşılık gelen üniversite eğitimindeki Endülüs İlim Yolculuklarının, genelde günümüz Öğrenci Değişim Programlarından özelde ise Erasmus Öğrenci Değişim Programından (2007) asırlar önce uygulamaya konulmuş olması da önemlidir. İki uygulamanın farklılıkları ve benzerlikleri vardır; ancak ihtiyaç odaklı eğitim anlayışının öne çıktığı günümüzde Endülüs'teki ilim yolculuklarının eğitim hayatına ne denli önemli katkı sağladığı değerlendirilebilir.

Her iki uygulama da birlikte ele alınarak özellikle Endülüs tecrübesinin günümüz Öğrenci Değişim Programlarına yapabileceği katkılar tartışılabilir. Özellikle değişim programları çerçevesinde Erasmus ve benzeri eğitim programları ile tarihî tecrübe ve kazanım bağlamında Endülüs'ten ve Endülüs'e yapılan ilim yolculuklarının birlikte değerlendirilerek, yolculuğa çıkan öğrencilere ilim öğrenmenin maddî olduğu kadar özellikle manevî bakımdan da önemli ve değerli olduğu duygusu hissettirilerek katkı sağlanabilir, motivasyon kazandırılabilir.

Alana katkı sağlamak bağlamında Din Eğitimi kitaplarının İslâm Eğitim Tarihi bölümünde çok fazla değinilmeyen Endülüs Eğitim Tarihi'nin özellikle liselerde ders olarak okutulması, fakültelerin ders içeriklerinde ve enstitülerin lisansüstü çalışmalarında yer almasının önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Aba, Veli. "Kadim Bir Gelenek Olan Rihlenin/Hadis Seyahatlerinin Günümüz Öğrenci Değişim Programları Çerçevesinde Yeniden İnşasının Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Motivasyon Değeri", *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu*, ed. Mehmet Bahçekapılı vd. 175-191. Balıkesir: Balıkesir Belediyesi, 2016.
- Ahmed Dayf. *Belâgatü'l-Arab fi'l-Endelüs*. Tunus: Dâru'l-Me'ârif, 1998.
- Ávila, María Luisa. "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic" *Arab-Islamic Medieval Culture* 23 (2002), 125-139.
- Bakkal, Ali. "Harran Tıp Okulu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/34 (2015), 7-21.
- Benaboud, M' Hammad. "Socio-Political Role of Andalusian Ulama During 5th / 11th Century", *Islamic Studies*, 23/2 (Summer 1984), 103-141.
- Demir, Abdullah. "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütekellim Hanefîler Örneği". IV. *Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/643-658. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. (ed). *Histoire des Musulmans d'Espagne*. V. Michigan: University of Michigan Library, 2009.
- Duman, Tayyip. "Avrupa Birliği Eğitim Programları-Sokrates Programı". *Milli Eğitim Dergisi* 12/2 (2012), 45-79.
- Ergüven, Şahabettin. "Anahatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat", *İSTEM*, 14 (2009), 145-153.
- Erkol, Ahmet. *Batı Aydınlanmasında İslâm'ın İzleri (Endülüs-İbni Rüşd Örneği)*. İstanbul: Divan Kitap, 2019.
- Ghazal Mohammad Amer. *Medicine, Merchants, And Materia Medica: The Connected World Of The Medieval Islamicate Mediterranean, Master of Arts in History*. Long Beach: California State University, 2012.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/106-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Hourani, George. "Endülüs'te Aklî Bilimlerin Gelişimi". çev. Mehmet Özdemir. *Dini Araştırmalar* 2/6 (2000), 199-211.
<http://uio.akdeniz.edu.tr/erasmus-programi/> (erişim tarihi: 04.01.2022)
<https://Fârâbî.yok.gov.tr/Fârâbî-degisim-programi> (erişim tarihi: 04.01.2022)
<https://Mevlâna.yok.gov.tr/temel-bilgiler> (erişim tarihi: 04.01.2022)
- İbn Hazm. *Cemheret-ü Ensâbi'l-Arab*. Nşr. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1962.
- İbn Manzur Ebu'l-Fadl Cemâluddîn İbn Manzur Ensari. *Lisânu'l-Arab XI*. Beyrut: Daru's- Sadır, 1414.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Endülüs Menşeli Bazı İlim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları". V. *Arap Bilim Tarihi Sempozyumu*. 555-605. Granada / İspanya, 1992.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık, 1995.
- Mü'nis, Hüseyin. *Fecrü'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 2002.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/225-231. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Rozi, Abdulghafour Ismail. *The Social Role of Scholars (Ulema) in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*. Boston: Boston University Graduate School, Doctoral Thesis, 1983.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- Şanal, Enes. "Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*. 2/2 (Aralık 2019), 196-213.
- Üveys, Abdülhâlim Üveys. *İbn Hazm el-Endelusî ve Cuhûduhu Fi'l-Bahsi't-Târîhî Ve'l-Hadârî*. Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, ts.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.